

GUIA 0

**Fer aprenentatge servei
a la universitat**

Xarxa d'Aprenentatge Servei
de les Universitats Catalanes

ACUP ASSOCIACIÓ
CATALANA
D'UNIVERSITATS
PÚBLIQUES

Fer aprenentatge servei a la universitat

© Autor i © Editor

Xarxa d'Aprenentatge Servei de les Universitats Catalanes

Equip de treball

La Xarxa d'Aprenentatge Servei a les Universitats Catalanes està formada per Professorat de la Universitat de Barcelona, la Universitat Autònoma de Barcelona, la Universitat Politècnica de Catalunya, la Universitat Pompeu Fabra, la Universitat de Lleida, la Universitat de Girona, la Universitat Rovira i Virgili, la Universitat Ramon Llull, la Universitat Oberta de Catalunya, la Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya, la Universitat Internacional de Catalunya, la Universitat Abat Oliba i l'Associació Catalana d'Universitats Públiques.

Maquetació

Jordi Ribot (Nexe-Minimilks)

Correcció

Dosbé Publishers

ISBN

978-84-09-10123-8

Primera edició

Barcelona, abril 2019

Amb el suport de

**Ajuntament
de Barcelona**

Contacte

@apsucat

info@acup.cat

Índex

Presentació	4
1. Responsabilitat social i universitat	5
2. L'aprenentatge servei a la universitat	7
Necessitats socials.....	8
Partenariat.....	8
Aprenentatge.....	9
Servei.....	9
Reflexió	9
Reconeixement.....	10
3. Espais d'incorporació de l'aprenentatge servei a la universitat	11
Assignatures.....	11
Pràctiques curriculars	12
Treball de final de grau (TFG) i treball de final de màster (TFM)	12
Projectes transversals.....	12
Projectes interdisciplinaris.....	13
4. Experiències d'aprenentatge servei segons els àmbits de coneixement a la universitat	14
Ciències de la salut.....	14
Ciències.....	15
Ciències socials i jurídiques	15
Art i humanitats	16
Enginyeries i arquitectura	17
Projectes interdisciplinaris.....	18
5. Passos per a la realització d'un projecte d'aprenentatge servei a la universitat	19
1. Detecció de necessitats i diagnosi de la realitat	21
2. Disseny del projecte.....	22
3. Execució del projecte.....	23
4. Avaluació.....	23
6. Testimonis: les veus dels participants	26
7. Per a saber-ne més	32
Referències bibliogràfiques	34

Presentació

Cada cop hi ha més iniciatives, projectes i dinàmiques que obren les portes de les aules a la societat per donar resposta a la realitat social del seu entorn. En aquest sentit, l'aprenentatge servei permet adquirir coneixements i competències clau a través d'aquesta realitat i viure una experiència real de participació social.

La Xarxa d'Aprenentatge Servei de les Universitats Catalanes (Xarxa ApS(U)CAT) té com a objectiu intercanviar experiències i construir nous coneixements respecte a la promoció, implementació, avaluació i institucionalització de l'aprenentatge servei en el context de les universitats catalanes. La Xarxa ApS(U)CAT està formada per professorat de totes les universitats catalanes i pretén ser un espai de trobada obert a les entitats amb les quals es desenvolupen els projectes d'aprenentatge servei, així com als estudiants que hi estiguin interessats. Actualment aquestes universitats estan incorporant o institucionalitzant l'aprenentatge servei com una línia de treball que travessa les diferents missions de la universitat (recerca, docència i transferència).

L'any 2018 s'estableix un marc de col·laboració amb l'Associació Catalana d'Universitats Públiques (ACUP), per mitjà de la qual es dona suport a la visibilització i consolidació de la Xarxa. L'ACUP considera que aquesta és una línia estratègica envers la qual ha d'avançar la universitat i en què es vol contribuir d'una manera activa.

Des d'aquest punt de vista, les iniciatives de la Xarxa ApS(U)CAT representen un impuls important i inèdit del sistema universitari català per al reconeixement d'experiències d'aprenentatge servei desenvolupades des de diferents àrees disciplinàries, la vinculació de la universitat amb el territori mitjançant propostes de caràcter social i transformador, la consolidació de processos d'institucionalització de l'aprenentatge servei en cadascuna de les universitats, així com també un marc compartit amb la perspectiva de responsabilitat social universitària com a eix transversal d'una docència, recerca i transferència de qualitat.

Aquest document forma part d'una col·lecció de guies que aprofundeixen en l'aprenentatge servei en diferents àmbits i contextos universitaris. La finalitat de les guies és construir i difondre coneixement sobre aquesta metodologia a la universitat.

1. Responsabilitat social i universitat

El concepte de responsabilitat social ens remet a la idea de compromís –individual o bé col·lectiu– amb la societat. Aquest concepte ha pres importància en el món universitari i posa l'èmfasi en el deute de retorn a la societat que té la universitat com a servei públic. Aquest retorn pren forma mitjançant les tres funcions fonamentals de la missió universitària: docència, recerca i transferència de coneixement.

Però, a què ens referim amb el concepte de responsabilitat social?

Tradicionalment s'ha considerat que la responsabilitat social de la universitat implica contribuir a millorar els graus d'equitat i inclusió social en les seves àrees d'influència. Això s'aconsegueix a través de diferents accions, entre les quals destaquen la programació de cursos d'extensió universitària i programes de formació no reglada, i la incorporació d'estudiants procedents de contextos desfavorits (mitjançant un programa de beques adequat, per exemple).

La responsabilitat social, però, també ha d'associar-se a l'augment de la implicació universitària social i ciutadana. Per a aconseguir-ho, la universitat no ha de formar únicament en les disciplines acadèmiques, sinó que ha de fomentar també l'aprenentatge ètic, tant en l'àmbit professional com en l'individual (Martínez, 2008). En aquest sentit, moltes universitats tenen fundacions especialitzades en accions solidàries i també serveis de voluntariat. En els casos assenyalats, defensar la importància de la responsabilitat social implica que la tercera missió de la universitat passa de ser considerada des d'un punt de vista merament econòmic –fet que implica entendre la transferència del coneixement com a factor d'impuls empresarial– a ser considerada en el seu vessant ètic i cívic.

La construcció i extensió de l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES) ha permès plantejar la concreció d'altres pràctiques de responsabilitat social que s'han anat estenent progressivament. Entre aquestes pràctiques, hi ha les activitats d'aprenentatge servei, que combinen el servei a la comunitat amb l'aprenentatge dels estudiants. L'EEES ha emmarcat a escala continental un canvi de paradigma de coneixement, que ha passat d'estar centrat en la disciplina acadèmica a centrar-se en el desenvolupament de competències professionals vinculades al món real, a l'entorn quotidià, on l'estudiant es desenvoluparà professionalment i també com a ciutadà.

En el nostre context proper, l'aprenentatge servei ha aparegut a les universitats en les dues darreres dècades a partir de l'estudi i les aportacions d'altres països. L'aprenentatge servei universitari s'ha anat introduint en àmbits diversos i en moments diferents mitjançant experiències concretes que pretenien reforçar l'aprenentatge pràctic, el contacte amb l'entorn i el sentit de compromís amb la comunitat.

Oficialment, l'aprenentatge servei surt ja recollit l'any 2010 en l'*Estatuto del Estudiante Universitario* de la manera següent: «*Las universidades [...] favorecerán prácticas de responsabilidad social y ciudadana que combinen aprendizajes académicos en las diferentes titulaciones con prestación de servicio en la comunidad orientado a la mejora de la calidad de vida y la inclusión social.*» (Reial decret 1791/2010 de 30 de desembre). Posteriorment, l'any 2015, s'aprova el document *Institucionalización del Aprendizaje-Servicio como estrategia docente dentro del marco de la Responsabilidad Social Universitaria para la promoción de la Sostenibilidad en la Universidad*, aprovat per la Comisión de Sostenibilidad de la Conferencia de Rectores de las Universidades Españolas (CRUE).

En la mateixa direcció, emmarcada en la proximitat territorial i els espais de treball conjunt, neix la Xarxa d'Aprenentatge Servei de les Universitats Catalanes (ApS(U)CAT). La xarxa es crea a partir de l'interès del professorat de diferents universitats catalanes per a aplicar aquesta proposta educativa a les seves classes i promoure la recerca conjunta en aquest camp. La necessitat de compartir experiències docents, resultats i reptes fa que, a poc a poc, es formalitzin trobades i intercanvis. D'ençà de l'any 2015, s'estableix una jornada anual de treball i formació.

Els primers debats i experiències compartides a la xarxa han servit per a definir el constructe, identificar-ne els components (necessitats, aprenentatge, servei, reflexió, reconeixement, partenariat), ubicar-lo a dins de la universitat i començar a construir un mapa de la implantació de l'aprenentatge servei d'una manera local o global (docents, assignatures, titulacions, facultats, reconeixements de crèdits...) i àmbits de coneixement on emergeix (ciències de la salut, ciències, ciències socials i jurídiques, art i humanitats, enginyeries i arquitectura), així com establir els passos clau per a desplegar-lo (disseny, desenvolupament, avaluació), recollir veus de docents, estudiants i serveis implicats, analitzar la motivació i l'impacte, llistar necessitats (institucionalització, serveis de suport, infraestructures...), consolidar algunes pràctiques i afrontar nous reptes.

La Xarxa ApS(U)CAT, a més, es proposa estendre l'experiència compartida a altres universitats mitjançant la participació, conjunta o personal, en congressos i diferents iniciatives que ho requereixin, en l'organització de formacions i jornades específiques, en la publicació d'escrits divulgatius i científics, etc., i a donar a conèixer als diferents equips de direcció, deganats i responsables de titulacions de les universitats de Catalunya aquesta proposta educativa amb la finalitat que valorin la possibilitat d'incloure-la en planificacions proposades d'innovació docent i projectes d'obertura i transferència a la comunitat, com ja s'ha començat a fer en algunes institucions.

L'aprenentatge servei reforça l'aprenentatge pràctic, el contacte amb l'entorn i el sentit de compromís amb la comunitat.

2. L'aprenentatge servei a la universitat

Per tal de delimitar d'una manera adequada a què ens referim quan parlem d'aprenentatge servei, així com també per a vetllar per la qualitat dels projectes que es reconeixen amb aquest nom, cal fer-se algunes preguntes, que són les que doten de contingut aquest apartat.

Què és l'aprenentatge servei a la universitat?

Quines activitats li són properes? En què s'assemblen i en què difereixen?

Quins elements clau ha d'incloure qualsevol projecte que es proposi treballar des d'aquesta perspectiva?

A quines preguntes cal respondre per a dissenyar un projecte d'aprenentatge servei?

« L'aprenentatge servei és una proposta docent i de recerca que integra el servei a la comunitat i l'aprenentatge acadèmic en un sol projecte que permet a l'estudiant formar-se treballant en base a necessitats reals de l'entorn amb l'objectiu de millorar-lo.

D'aquesta manera, l'aprenentatge servei no és treball de camp, tot i que acostuma a incloure tasques en aquest sentit. L'aprenentatge servei parteix de la detecció i anàlisi de la realitat però, a més, exigeix una acció directa sobre aquesta, amb la voluntat de millorar l'entorn i la comunitat. L'aprenentatge servei tampoc no ha de confondre's amb el voluntariat, ja que en els objectius de millora social també s'hi incorporen d'una manera equilibrada objectius formatius per als participants. Les experiències d'aprenentatge servei combinen processos d'aprenentatge d'una manera pràctica i significativa i de servei a la comunitat, a través de la vinculació amb altres agents de l'entorn, en un sol projecte ben articulat.

Amb tot això, es pot considerar que l'aprenentatge servei és alhora un mètode, un programa i una filosofia, i una forma de participació política (Puig, *et. al.* 2006). És un mètode d'ensenyament i aprenentatge que estableix els passos i elements fonamentals per a formar professionals competents i compromesos. Esdevé alhora un programa, ja que defineix les formes organitzatives necessàries per a afavorir i enfortir el vincle entre la universitat i la comunitat. Es pot considerar una filosofia, atès que respon a una manera d'entendre què ha de ser i per a què ha de servir la institució universitària en termes de responsabilitat i transformació social. Finalment, l'aprenentatge servei també es converteix en una forma de participació política, ja que l'aprenentatge servei és, en definitiva, una oportunitat real de participació ciutadana democràtica i responsable.

A continuació, es destaquen els elements nuclears d'un projecte d'aprenentatge servei. Per a cadascun, es fa una breu aproximació, així com se suggereixen algunes de les preguntes que cal fer-se en el moment de dissenyar un projecte. (Martín i Puig, 2017).

Necessitats socials

L'aprenentatge servei parteix de dificultats o reptes que presenta l'entorn i en molts dels quals treballen les entitats socials. És important que les necessitats siguin reals i abordables des de les competències de l'estudiant, i, per tant, han d'estar directament relacionades amb l'ensenyament i amb el curs que estudia. L'aprenentatge servei requereix un exercici de recerca i anàlisi de la realitat, i de crítica, per a determinar quina intervenció poden dur a terme els estudiants per a millorar les mancances detectades. En la mesura del que sigui possible, és interessant que els estudiants també puguin participar en el procés de diagnosi d'aquestes necessitats.

Algunes preguntes que cal formular-se en relació a la definició de les necessitats socials:

Quina necessitat es vol cobrir amb el projecte?

Quines entitats hi treballen?

Quins espais poden organitzar per a donar a conèixer les necessitats de les entitats socials?

Quines poden ser les aportacions dels estudiants?

Com poden implicar-se en la diagnosi de necessitats?

Partenariat

Si l'aprenentatge servei vol partir de necessitats socials, la proposta requereix una intensa i respectuosa col·laboració entre les entitats socials i la universitat en la qual s'espera el benefici i la reciprocitat d'ambdues parts. Així, doncs, és important que es puguin destinar temps, esforç i recursos per a establir i mantenir aquesta relació, amb el benentès que això és clau per a la millora de la docència i de la recerca. Aquesta tasca conjunta és precisament la que ha de permetre enfrontar-se a necessitats de l'entorn, definir espais de servei socialment útils i fer treballs profitosos per als uns i als altres. Per això és imprescindible adequar els treballs a la tasca i a la missió de les entitats del partenariat .

Algunes preguntes que cal formular-se en relació a l'establiment del partenariat:

Amb quines entitats es pot dur a terme el projecte?

Com establir el primer contacte?

Quins han de ser els principis d'aquesta col·laboració?

Com determinar un procés de seguiment conjunt al llarg del projecte?

Aprenentatge

Un altre dels elements centrals de l'aprenentatge servei, com indica el seu nom, és l'aprenentatge. Aquesta proposta pretén afavorir l'adquisició de continguts (coneixements, habilitats i procediments, actituds i valors) i competències (transversals i específiques) lligades als estudis que cursa l'estudiant. Des d'aquest punt de vista, l'aprenentatge servei aposta per un aprenentatge pràctic, basat en la recerca, mobilitzador i significatiu, i alhora ben fonamentat a nivell teòric i rigorós acadèmicament. Així, doncs, l'aprenentatge es converteix en un eix clau al llarg de tot el procés, tant abans (per a dur a terme un servei de qualitat), com durant (obrint nous interrogants) i després de l'activitat de servei (generant nous aprenentatges).

Algunes preguntes que cal formular-se en relació a la planificació dels aprenentatges:

Com es vincula el projecte a l'assignatura, al curs, al grau (assignatura, TFG, pràctiques...)?

Quins aprenentatges haurien de desenvolupar els estudiants al llarg del projecte?

Quines competències transversals es poden desenvolupar?

Quines de caràcter específic?

Servei

L'aprenentatge servei exigeix una acció directa sobre aquestes necessitats socials amb la voluntat de millorar-les; no n'hi ha prou a analitzar la realitat i reflexionar-hi; cal, també, participar-hi i implicar-s'hi. L'estudiant, individualment o en grup, fa una activitat no remunerada, relacionada amb la seva futura professió, que ofereix en benefici de la comunitat. En aquest sentit, l'aprenentatge servei suposa els reptes de superar propostes assistencials i no caure en formes de competència professional. Treballar en aquesta direcció permet definir uns serveis que esdevinguin experiències riques, ajustades i obertes a la reciprocitat.

Algunes preguntes que cal formular-se en relació a la planificació del servei:

Quines tasques de servei poden desenvolupar els estudiants?

Es tracta d'un servei que es fa individualment o en grup?

Quina durada té el servei i quan es fa?

Qui és el referent de l'entitat per a la realització i el seguiment del servei?

Reflexió

En els projectes d'aprenentatge servei la reflexió és el component que permet generar aprenentatges a partir de la pròpia experiència d'una manera sistemàtica i conscient. La reflexió parteix de l'experiència viscuda, n'afavoreix la comprensió i permet analitzar la pròpia acció. A més, la reflexió permet fer una anàlisi i una construcció sobre el sentit social d'aquesta acció, l'impacte emocional i personal que pot provocar, la identitat professional, la dimensió política de la tasca duta a terme i la vinculació amb els aprenentatges

teòrics i pràctics dels estudis. Per tot això, la reflexió ha de ser un element que cal planificar des del principi i per a cadascuna de les fases dels projectes d'aprenentatge servei.

Algunes preguntes que cal formular-se en relació a la planificació de la reflexió:

Quins moments i espais per a la reflexió preveu el projecte?

Quines estratègies es pretenen utilitzar per a afavorir i sistematitzar el procés reflexiu?

Què cal tenir en compte per a fer el seguiment d'aquest procés reflexiu?

Amb quins materials i recursos es compta?

Reconeixement

El desenvolupament de projectes d'aprenentatge servei té sentit quan aquest tipus de propostes tenen el mateix tractament en l'àmbit docent i l'institucional que la resta d'activitats formatives. Per tant, les propostes d'aprenentatge servei han de ser avaluades i han de suposar el reconeixement que correspongui per a l'estudiant –sigui en format de nota o de reconeixement de crèdits– segons l'espai en què s'ubiqui el projecte. Aquesta avaluació, que ha d'incloure tots els elements descrits fins aquí, ha d'apuntar cap a propostes de coavaluació que tinguin en compte els diferents agents participants en el projecte.

Algunes preguntes que cal formular-se en relació a la planificació, al reconeixement i l'avaluació:

Com es pot reconèixer els participants en el projecte?

Quin és el valor atribuït a la participació en aquests projectes en termes de crèdits?

Quins criteris i instruments es preveuen usar per a avaluar els estudiants?

Quina documentació és necessària per a fer efectiu aquest reconeixement?

3. Espais d'incorporació de l'aprenentatge servei a la universitat

L'aprenentatge servei com a metodologia que integra aprenentatge i el servei a la comunitat requereix uns espais curriculars i extracurriculars com a via formativa a les aules i fora de les aules (Santos, Sotelino i Lorenzo, 2015).

Algunes preguntes sota la premissa que els espais innovadors d'aprenentatge són els que han de donar la màxima importància a l'aprenentatge i a la implicació amb perspectiva social (OECD, 2017):

Quins són els espais adients per a incorporar l'aprenentatge servei a l'educació superior?

Per a què i com escollir el més adient a cada situació?

L'aprenentatge servei es pot incorporar en qualsevol àmbit del pla d'estudis universitari. Atès que comporta un aprenentatge acadèmic, l'aprenentatge servei implica necessàriament una vinculació al pla docent de l'assignatura, amb tot el que això suposa a efectes de planificació, seguiment i avaluació dels aprenentatges. A més, com es pot veure a continuació, hi ha diverses opcions d'ubicació i vinculació curricular d'aquests tipus de projectes.

Assignatures

Segons la metodologia i la funció que es vulgui atribuir a l'aprenentatge servei, cada docent pot dissenyar el procés formatiu amb un grau d'intensitat diferent, segons la participació en els projectes d'aprenentatge servei sigui obligatòria o optativa, l'agrupació sigui individual o col·lectiva, o suposi el desenvolupament d'activitats reflexives o d'impacte directe.

Si la participació en els projectes d'aprenentatge servei és obligatòria, tota la classe ha de fer la proposta que presenta el docent. És obligatori i ho fa tothom, per grups o individualment; en canvi, si la participació és optativa, la proposta de treball es planteja per a dur-la a terme en entorns diversos.

Si la participació és col·lectiva, un grup decideix optar per la proposta d'aprenentatge servei que fa el docent, mentre que si és individual, l'activitat la pot fer cada estudiant.

Finalment, pel que fa a l'enfocament de les activitats d'aprenentatge, segons la durada i el grau d'implicació i interacció amb l'entitat, es poden plantejar situacions d'aprenentatge en el marc de l'assignatura, de tipus reflexiu-consultiu quan es realitzen en el marc exclusiu de l'aula, o bé de tipus participatiu-transformador quan plantegen una interacció directa i uns productes d'impacte a les entitats i als usuaris que plantegen la necessitat concreta.

Pràctiques curriculars

L'objectiu d'introduir l'aprenentatge servei en les pràctiques curriculars és que l'estudiant pugui fer una intervenció que comporti alguna millora constatable al seu centre de pràctiques i que, alhora, desenvolupi les competències i els resultats d'aprenentatge propis d'aquesta assignatura (Edo i Blanch, 2016). D'aquesta manera, l'estudiant podrà progressar en l'adquisició de recursos professionals que li permetran demostrar les habilitats, els coneixements i els procediments necessaris per a desenvolupar la seva competència professional.

Els centres de pràctiques han de facilitar la informació necessària, així com permetre l'observació i la participació en les dinàmiques del centre, per tal que els estudiants puguin detectar alguna necessitat i algun aspecte susceptibles de millora al centre. També és possible que els centres de pràctiques presentin una proposta d'intervenció fruit d'una necessitat que tinguin. En tots dos casos, l'estudiant farà una proposta d'actuació, la consensuarà amb els tutors, en farà el disseny i n'elaborarà el pla d'actuació. Finalment, definirà amb detall el projecte, en determinarà les fases de realització i es comprometrà a desenvolupar-lo, cosa que portarà a terme.

Treball de final de grau (TFG) i treball de final de màster (TFM)

Un TFG o un TFM vinculat a l'aprenentatge servei és un treball en la modalitat de projecte d'acció en què l'èmfasi radica a donar respostes a necessitats del context mitjançant un aprenentatge. Així, es posa l'esforç en la intervenció pràctica i s'identifiquen les competències que s'estan desenvolupant: fer una recerca, dissenyar materials o elaborar propostes d'interès per a entitats socials (UdL, 2017). Els TFG i TFM permeten afegir una modalitat de treballs de recerca i de producció acordats amb agents socials i adreçats a resoldre problemes socials, fet que contribueix a generar coneixement teòric bàsic. El projecte que es desenvolupi pot ser fruit d'una necessitat detectada pel centre o bé d'una necessitat identificada per l'estudiant.

Projectes transversals

Les universitats promouen la innovació educativa amb una perspectiva de compromís social des del disseny, el desenvolupament i l'avaluació pedagògica d'iniciatives orientades a integrar la responsabilitat social a la docència i als plans d'estudi des d'un enfocament extracurricular amb reconeixement de crèdits. Aquestes iniciatives fomenten l'aprenentatge competencial transversal, es desenvolupen des del voluntariat, tenen un reconeixement curricular i són guiades i avaluades com a procés d'aprenentatge. Això permet tenir l'oportunitat d'aplicar coneixement i aprendre en contextos participatius autèntics i significatius, sovint transversals, i amb equips interdisciplinaris.

Aquest abordament transversal i interdisciplinari facilita la implicació dels estudiants en diferents tasques de servei a la comunitat al llarg de la seva formació, més enllà de les aules universitàries i de les pràctiques reglades.

Després d'haver concretat amb l'entitat receptora el servei que cal fer, es destinen estones en les quals l'estudiant, acompanyat pel tutor i conjuntament amb tot el grup, comparteix l'experiència viscuda i hi reflexiona, i prepara les activitats que cal portar a terme. Els centres receptors s'encarreguen de la formació dels estudiants i els ofereixen acompanyament i recursos al llarg del projecte.

Projectes interdisciplinaris

Els projectes interdisciplinaris són una oportunitat per a construir entorns d'aprenentatge innovadors a través de connexions a situacions que afavoreixen la integració d'elements, per a construir coneixement i transferir-lo (OECD, 2017).

El disseny d'un entorn interdisciplinari d'aprenentatge servei permet atendre la complexitat de la realitat aprofitant la mirada complementària de les disciplines per a donar-hi resposta. L'experiència curricular integrada des de titulacions, assignatures i nivells educatius diversos, des del compromís social comú, dona resposta a partir de la necessitat real i complexa, i planteja un impacte significatiu a les entitats i als seus usuaris.

La innovació social transversal i interdisciplinària implica un abordatge diferent de la docència i de l'aprenentatge a partir d'una necessitat real (Hernández i Figueras, 2016) i permet atendre una situació o un problema des de perspectives diverses, amb una visió global i complexa de la situació. D'aquesta manera, es facilita la hibridació de l'enfocament metodològic de cada situació, la combinació de fórmules des l'aproximació directa i presencial al treball de camp i la resolució de necessitats com a part de la solució, i la participació d'estudiants d'especialitats diverses, la qual cosa genera un valor afegit, atès que obliga a plantejar-se la problemàtica des de perspectives més àmplies que les de l'àmbit específic d'una especialitat i d'una matèria.

L'avaluació de projectes transversals interdisciplinaris requereix un doble model: d'una banda, específic de l'assignatura i relacionat amb els coneixements específics, i d'altra banda, com un model d'anàlisi d'impacte global per a obtenir indicadors d'aprenentatge i de servei global.

“(Un model pedagògic orientat a donar resposta a les necessitats de l'entorn a través de l'aprenentatge servei es planteja el disseny d'experiències transversals, interdisciplinàries o específiques, d'àmbit curricular i extracurricular, enfocades a tenir un impacte real en les necessitats i els objectius de l'entorn, la qual cosa requereix la implicació d'equips docents i institucionals. Això suposa crear espais i contextos autèntics per a desenvolupar competències generals, específiques, personals i professionalitzadores.

4. Experiències d'aprenentatge servei segons els àmbits de coneixement a la universitat

A partir de quines necessitats comunitàries i en col·laboració amb quin tipus d'entitats es poden engegar projectes d'aprenentatge servei segons els àmbits de coneixement?

Quins objectius socials, culturals i ambientals impulsen els projectes d'aprenentatge servei segons els àmbits de coneixement?

Quins tipus de serveis d'aprenentatge servei pot desenvolupar l'estudiantat segons els àmbits de coneixement?

Quins objectius formatius tenen els projectes d'aprenentatge servei per àmbits de coneixement?

Ciències de la salut

El conjunt de disciplines integrades dins les ciències de la salut aporten un ampli ventall de projectes d'aprenentatge servei que construeixen experiències molt diverses que donen resposta a necessitats de salut reals de la comunitat i afavoreixen l'aprenentatge de l'estudiantat des de l'experiència i la reflexió en un marc de reciprocitat. Els serveis es desenvolupen amb institucions, entitats i ONG de tipus molt divers i que pertanyen principalment a l'àmbit social, educatiu i de la salut.

La major part dels projectes s'estructuren dins l'àmbit de la promoció de la salut, l'educació per a la salut i la prevenció de malalties; abasten grups socials molt diversos i inclouen serveis dissenyats des del coneixement i la innovació (Morín Fraile, Sancho, Galimany, Guix, Estrada, Vázquez, Rubio i Escofet, 2017). Alguns dels projectes que s'estan duent a terme tenen a veure amb el fet de capacitar estudiants per a formar persones en el maneig de situacions de risc vital i ser referents en la promoció de la salut entre els joves, a fi de prevenir el consum de drogues i promoure conductes sexuals segures, així com de l'activitat física en dones després del puerperi i de l'alimentació i altres hàbits saludables en diferents col·lectius.

També es dissenyen projectes adreçats a persones que pateixen malalties; en aquest cas, els serveis ofereixen estratègies i eines útils per a apoderar-les a fi que prenguin decisions i gestionin d'una manera autònoma la seva malaltia. L'estudiantat posa en pràctica els seus coneixements i habilitats, i proporciona atenció a infants amb diabetis en un context d'oci, formació en tècniques d'autocura i millora del maneig de trastorns i malalties. Millorar l'ús d'inhaladors, fer les cures adients a malalts d'Alzheimer i la soledat en les persones grans en són alguns exemples.

Amb l'objectiu d'apropar els estudiants a l'atenció de col·lectius més vulnerables i en risc o en situació d'exclusió social, s'han fet diferents projectes amb institucions i ONG que desenvolupen una atenció directa d'exclusió a persones sense llar que habitualment no utilitzen els recursos del sistema públic de salut. És molt important que l'alumnat pugui copsar i comprendre la situació de salut dels qui experimenten exclusió social, ja que pateixen una major morbiditat, tenen menys capacitat per a l'autocura i menys possibilitats de superar els processos de malaltia. Alguns exemples de projectes en aquest context són el disseny i la implementació de tallers de salut adreçats a dones en risc d'exclusió social, l'atenció a la gestió de sentiments amb joves en risc d'exclusió i la creació de tallers d'educació per a la salut adreçats a persones sense llar que es recuperen de processos aguts de malaltia.

Ciències

Els projectes d'aprenentatge servei inclosos dins les ciències tenen un marcat compromís amb el desenvolupament sostenible del nostre entorn. Es posen en marxa projectes que promouen la millora de la sostenibilitat social i mediambiental i treballen conjuntament amb ens locals i altres institucions.

La participació de l'estudiantat en treballs conjunts i accions formatives sobre contaminació química a partir de l'anàlisi dels elements contaminants, la creació d'un taller per a millorar la comunicació de l'alumnat de secundària mitjançant l'anàlisi de problemes mediambientals i les conseqüències que comporta, així com l'organització de tallers sobre temes com la nutrició, l'aire i l'aigua en el marc d'esdeveniments dedicats a divulgar la ciència entre els escolars, són exemples de projectes d'aprenentatge servei que tenen com a propòsit conscienciar la ciutadania, sobretot adolescents i infants, per a prendre mesures i defensar iniciatives contra les accions destructives del nostre patrimoni natural i cultural.

Ciències socials i jurídiques

Hi ha molts projectes d'aprenentatge servei que es dissenyen i s'organitzen en diferents formats i en col·laboració amb una gran diversitat d'institucions des dels diferents estudis de les ciències socials i jurídiques.

S'ha establert la col·laboració amb una fundació solidària perquè l'estudiantat pugui ajudar emprenedors socialment vulnerables i en risc d'exclusió que volen endegar un projecte mitjançant microcrèdits. Aquest és un exemple de projecte d'aprenentatge servei que afavoreix la integració i la cohesió social a partir l'assessorament i l'atenció a l'emprenedoria.

L'impuls de treballs de final de grau des de l'aprenentatge servei aporta una gran varietat de serveis solidaris i innovadors. Es tracta de projectes socials que pretenen millorar el model de gestió, el canvi d'organització de les entitats socials i la rendibilitat social i econòmica de l'acció social. També aporten eines útils, com ara estudis de mercat, plans d'acollida de col·laboradors, dissenys de comunicació social i anàlisi de la comunicació interna i externa de les entitats socials.

Així, s'ha portat a terme un projecte que ajuda a crear una nova identitat comunitària d'un barri a partir de la posada en marxa d'iniciatives que permetin desconstruir els estereotips que l'envolten. També s'ha desenvolupat un projecte que ha permès crear una peça audiovisual adaptada a les necessitats i característiques de les diferents entitats. Aquesta iniciativa ha fet que l'estudiantat pogués aplicar els seus coneixements i les seves habilitats en una acció solidària adreçada a entitats que, sense aquesta ajuda, tindrien molt difícil poder accedir a aquest tipus de servei. A més, ha permès col·laborar amb entitats del tercer sector.

Afavorir que persones en situació de vulnerabilitat social comparteixin les seves experiències per tal de reconstruir la seva història de vida, dissenyar un diagnòstic comunitari que inclogui els valors i els conceptes propis del compromís social, dur a terme una investigació aplicada perquè els estudiants coneguin a fons el fenomen dels menors migrants no acompanyats i puguin fer propostes d'intervenció social per a aquest col·lectiu; són alguns dels projectes d'aprenentatge servei que exemplifiquen les possibilitats d'aquesta estratègia d'aprenentatge dins les ciències socials.

En l'àmbit del dret, es pot destacar la proliferació de clíniques jurídiques que posen en marxa projectes d'aprenentatge servei que proposen una gran quantitat d'iniciatives a partir del compromís solidari amb la població més vulnerable i en estreta col·laboració amb entitats i associacions d'intervenció social.

Art i humanitats

Amb l'objectiu de valorar coneixements populars i afavorir l'intercanvi intergeneracional, s'han establert col·laboracions amb associacions de gent gran i ajuntaments per tal de portar a terme projectes sobre el patrimoni cultural oral en municipis i barris. D'aquesta manera, s'ha col·laborat en la recuperació de la memòria històrica, així com en la difusió dels coneixements i materials que en deriven, mitjançant exposicions públiques.

Atenent la necessitat a l'àmbit escolar de donar resposta a les possibles situacions d'estigma lingüístic i de prestigi associats a la parla, s'han desenvolupat projectes sobre els usos de la llengua catalana i de la castellana a les escoles, per mitjà d'anàlisis sociolingüístiques amb mètodes de la sociologia del llenguatge i de l'etnografia lingüística.

En col·laboració amb ONG i entitats que presten atenció directa a persones nouvingudes, es desenvolupen també tasques d'ensenyament de la pronúncia del català, així com serveis de traducció en llengua anglesa.

En col·laboració amb institucions penitenciàries de l'àmbit català, es va detectar la necessitat d'ajustar alguns materials didàctics a la realitat de les aules de la població reclusa. Amb aquest objectiu social, s'elabora

una unitat didàctica de l'ensenyament del castellà en aquest context específic, que resta a la disposició del professorat encarregat d'impartir aquestes classes a les aules.

La divulgació cultural com a dret de la ciutadania també forma part de projectes en els quals l'estudiantat trasllada a centres d'educació superior continguts de rellevància per al seu currículum acadèmic i que tenen, al mateix temps, un component de valor social i cultural.

Enginyeries i arquitectura

En l'àmbit de les enginyeries informàtiques i telemàtiques, s'han desenvolupat molts serveis per a afavorir l'organització i millora dels entorns digitals d'entitats amb necessitats concretes: disseny d'aplicacions informàtiques, millora de pàgines web per a la difusió de tasques i la corresponent exportabilitat o creació d'eines telemàtiques per a l'optimització de recursos públics, entre d'altres.

El treball amb entitats ambientals i organismes públics ha donat resposta a problemàtiques relatives a l'accés a l'aigua i la potabilitat d'aquesta, al disseny de sistemes de reg per a iniciatives comunitàries, als estudis sobre les implicacions ambientals d'infraestructures concretes i a l'elaboració de propostes de millora de l'ordenació territorial i paisatgística de municipis.

A partir de col·laboracions amb ONG, organismes internacionals, així com unitats i estructures de la universitat que treballen l'acció social internacional, es troben sinergies per a la consecució de projectes d'aprenentatge servei que treballen les implicacions ètiques, socials i ambientals de les enginyeries en contextos de cooperació al desenvolupament. Els serveis derivats d'aquesta formació en urbanisme i arquitectura s'han vehiculat en propostes per part de l'estudiantat de planejament i millora urbana, i de disseny i construcció d'equipaments públics (escoles, biblioteques, universitats) en països empobrits, amb l'objectiu de col·laborar en una arquitectura sostenible.

En col·laboració amb col·lectius amb diversitat funcional, plataformes ciutadanes o organismes públics, s'han desenvolupat propostes d'inclusió social en contextos locals basades en l'accessibilitat com a dret universal. En aquest context, s'han investigat i dissenyat jocs, materials didàctics i aplicacions informàtiques accessibles, segons les necessitats de col·lectius específics. En el context de l'arquitectura, s'han elaborat estudis i anàlisis de la via pública, d'equipaments i de comerços de localitats o poblacions, i s'han afegit propostes de millora sobre la manera d'adaptar-los a les necessitats comunitàries detectades. Un altre àmbit d'aplicació de les enginyeries en l'aspecte social han estat les situacions de pobresa energètica, amb experiències d'auditories energètiques en equipaments públics, com ara escoles o instituts.

Per mitjà d'anàlisis i propostes d'intervenció concrets en col·laboració amb entitats i ajuntaments, s'ha treballat amb l'objectiu de valorar i emfatitzar les característiques més rellevants del patrimoni cultural

(material, natural, moble i immoble), i s'ha facilitat l'apropiació com a bé comunitari, a més d'establir uns coneixements que poden servir per a finalitats educatives o de sensibilització social.

Projectes interdisciplinaris

La consecució de projectes interdisciplinaris i de caràcter transversal és un dels grans reptes de la universitat, atès que les necessitats detectades a la comunitat sovint són susceptibles de rebre resposta des de diferents disciplines acadèmiques que treballen per un interès comú.

Així, el fet que la majoria de les activitats que es fan en els centres escolars siguin pensades per a nois i noies neurotípics va impulsar un projecte de treballs de final de grau des dels àmbits de la salut, les ciències socials i les enginyeries. L'objectiu comú era aportar estratègies d'adaptació metodològica que fessin servir les noves tecnologies i permetessin millorar l'aprenentatge de joves amb trastorn d'Asperger.

La manca d'hàbits alimentaris saludables per part de les persones amb discapacitat intel·lectual és generalitzada i sovint deriva en altres problemes de salut. En col·laboració amb una entitat de tutela, estudiantat de ciències de la salut treballa, des de la infermeria i la nutrició, en la creació d'una guia pràctica i entenedora, dirigida a persones amb discapacitat intel·lectual que es troben sota tutela pública i en situació d'una certa autonomia.

La transversalitat dels projectes d'aprenentatge servei també es reflecteix en la divulgació científica que fa l'estudiantat per mitjà de conferències impartides en instituts d'educació secundària sobre temes d'interès general i des de diferents àmbits de coneixement de la universitat. L'objectiu d'aquestes conferències és compartir coneixement i conversar sobre un tema que la universitat treballi i que sigui rellevant per a la formació de l'alumnat de secundària.

En el procés de detecció de necessitats en col·laboració amb entitats, s'han identificat propostes susceptibles de transformar-se en projectes de caràcter interdisciplinari de diversa índole, com ara estudis d'habitatge en pobresa energètica, disseny d'aplicacions d'innovació tecnològica de lectoescriptura per a persones amb discapacitat intel·lectual, propostes de millora i aprofitament d'espais naturals comunitaris, anàlisi del patrimoni monumental accessible, treballs sobre contaminació química o estudi poblacional sobre discapacitat i esport, entre d'altres.

5. Passos per a la realització d'un projecte d'aprenentatge servei a la universitat

Preparar, dissenyar i portar a terme un projecte d'aprenentatge servei requereix un procés llarg i continuat que comprèn diferents etapes de preparació, execució i avaluació. Generalment, els projectes d'aprenentatge servei sorgeixen d'una idea inicial, d'un moment creatiu preliminar, d'una espurna germinal, que s'ha d'atendre i al qual s'ha de donar forma, pas a pas, per a convertir-lo en una proposta d'alta qualitat socioeducativa.

Quins són els passos que podem seguir per a la realització d'un projecte aprenentatge servei a la universitat?

Els projectes d'aprenentatge servei segueixen un procés metodològic sistemàtic que consisteix en una seqüència d'etapes, compartida amb la de qualsevol treball per a projectes, que inclou planificar, executar i avaluar tres processos nuclears, i cada un, format per diferents fases (Fuertes, 2014b). Si bé hi ha força acord en els diferents moments, podem trobar diferents propostes relatives al nombre de fases que compondran les tres etapes nuclears esmentades, sense que això suposi un canvi substancial en el projecte.

Així, segons Bosch i Batlle (2006), en el procés d'implementació, podem distingir cinc fases en les tres etapes bàsiques de planificació, execució i avaluació:

Taula 1. Procés d'implementació de projectes d'aprenentatge servei.
Adaptació de Bosch i Batlle (2006)

Etapes nuclears	Fases de cada una de les etapes
Planificació	Preparació Planificació
Execució	Execució
Avaluació	Avaluació amb el grup Avaluació de l'educador

Tanmateix, Puig, Martín i Batlle (2008) defineixen els tres moments clau com a *preparació, realització i avaluació*, i els concreten en set etapes que es recullen a la taula següent:

Taula 2. Etapes d'una experiència d'aprenentatge servei (Puig, Martín i Batlle, 2008)

Moments	Subetapes d'una experiència d'ApS
Preparació	<ol style="list-style-type: none"> 1. Elaborar l'esborrany 2. Establir les relacions amb les entitats 3. Planificar
Realització	<ol style="list-style-type: none"> 4. Preparar 5. Executar 6. Tancar
Avaluació	<ol style="list-style-type: none"> 7. Avaluar d'una manera multifocal

Les subetapes de l'etapa de preparació són fonamentals per al posterior desenvolupament del projecte. En l'elaboració de l'esborrany o «esbós de la idea» (Batlle, 2008) es definiria la necessitat que es podria atendre, el servei que es podria fer i els aprenentatges vinculats. En la subetapa 2, s'haurien d'identificar els centres amb els quals es podria col·laborar, plantejar la demanda i establir acords. En la subetapa de la planificació, s'haurien de definir els aspectes pedagògics, el servei concret a dur a terme i l'organització del projecte.

Les subetapes corresponents a la realització inclouen la preparació del projecte amb el grup concret d'estudiants quant a motivació, identificació de la necessitat social i definició del servei, i la reflexió sobre la relació amb els aprenentatges adquirits. La subetapa 5 correspondria a l'execució del projecte i, consegüentment, a la realització d'aquest establint una col·laboració amb les persones de l'entorn i reflexionant sobre els aprenentatges. La fase corresponent al tancament del projecte inclou la reflexió al final del procés, que donaria pas a la posterior avaluació.

Referent a l'avaluació multifocal de l'última etapa, els autors creuen que és fonamental fer-la des de diferents perspectives, incloent-hi la dels participants, la del servei, la dels aprenentatges i també la de l'auto-avaluació. El nombre de les subetapes, així com l'ordre i el pes específic de cadascuna, pot variar en funció de la naturalesa del projecte, les característiques del grup i l'experiència prèvia dels participants

Una altra de les classificacions ens l'ofereixen Tedesco, Hernaiz, Tapia i Rial (2006), que ens parlen d'itinerari per a fer referència als passos o a les etapes que hauria de seguir un projecte d'aprenentatge servei que

transversalment estaria format per processos de reflexió, sistematització i avaluació, com es reflecteix en la taula que segueix:

Taula 3. Etapes d'un projecte d'aprenentatge servei.
Adaptació de Tedesco, Hernaiz, Tapia i Rial (2008)

Etapes	Passos	Processos transversals			
Diagnòstic i planificació	1. Motivació i conceptualització	R E F L E X I Ó	C	A V A L U A C I Ó	
	2. Diagnòstic participatiu		O		
	3. Disseny del projecte		M		
Execució	4. Aliances institucionals i obtenció de recursos		U		
	5. Implementació i gestió del projecte		N		
Avaluació i sistematització final	6. Avaluació, continuïtat i multiplicació		I		C
	7. Celebració, festa i reconeixement		Ó		I
			Ó		

Segons els autors, cadascuna de les etapes quedaria subdividida en diferents fases o passos. La reflexió es fa abans, durant i després del projecte, i suposa un treball individual d'autoconeixement, de desenvolupament de processos metacognitius i d'exercici de l'autonomia, i un treball col·lectiu de relació amb els altres. El seguiment d'aquestes etapes contribueix al procés d'avaluació i ens permet dissenyar, organitzar i analitzar la informació obtinguda d'acord amb els plans que es tenien. L'avaluació d'un programa o projecte, entesa com a sistema de comprovació dels objectius que ens havíem proposat, haurà de permetre corregir errors i prendre decisions per a accions futures.

En definitiva, com ja hem dit a l'inici d'aquest apartat, els projectes d'aprenentatge servei poden ser molt amplis, com ho són els coneixements que poden arribar a aplicar-se en una activitat o en un projecte d'aprenentatge servei. En funció de la revisió efectuada, podríem dir que les etapes fonamentals i comunes a les diferents classificacions són les següents:

1. Detecció de necessitats i diagnosi de la realitat

En els projectes d'aprenentatge servei, una de les primeres particularitats que cal atendre és, sens dubte, la necessitat de donar resposta a demandes concretes, sentides per la comunitat, que sorgeixen de la lectura i l'anàlisi de la realitat. Des d'aquesta perspectiva, es fa ineludible la inclusió d'estratègies sociopedagògiques

que ajudin els participants a detectar i a definir possibles problemàtiques o situacions no satisfactòries de l'entorn sociocultural susceptibles de ser intervingudes i millorades i que configuren propostes socioeducatives basades en la construcció de processos de col·lectivització i de fórmules socials envers el bé comú (Miró i Molina, 2017). La detecció de necessitats esdevé, doncs, el punt d'inici del qual partir per a identificar i fer un estudi preliminar per a comprendre l'abast de la problemàtica i les possibilitats d'intervenció per a la millora del context (Miró, Carrera i Molina, 2016).

D'acord amb Puig, Gijón, Martín i Rubio (2011) en els projectes d'aprenentatge servei, el punt de partida és un diagnòstic de la realitat i dels seus protagonistes, de manera que afavoreixi la detecció dels aspectes susceptibles de millora de l'entorn. El diagnòstic de les necessitats suposa definir el problema i implica triar, prendre decisions, focalitzar el tema i centrar-se en un objectiu determinat que servirà per a centrar el treball amb la flexibilitat necessària per a adaptar-nos al context (Fuertes, 2014a).

Un projecte d'aprenentatge servei ha de donar resposta a necessitats identificades de l'entorn en les quals l'estudiant posa en joc habilitats específiques per a planificar accions, fer-ne el seguiment i valorar-ne els resultats. Qualsevol anàlisi de la realitat i identificació de problemes perdria el seu potencial educatiu, de sensibilitat social i de formació ciutadana si l'alumnat no planifiqués i desenvolupés algun tipus d'acció com a resposta a la necessitat analitzada (Luna, 2010).

Així, doncs, el diagnòstic ens permet identificar les necessitats reals de la comunitat o del context de pràctiques, els recursos humans i materials que faran possible la posada en pràctica del projecte i les oportunitats per a dur a terme un aprenentatge significatiu. No oblidem que en un projecte d'aprenentatge servei han de ser presents i ser clars els objectius socials i els objectius d'aprenentatge que pretenem aconseguir.

Sovint hi ha moltes necessitats que caldrà prioritzar; per tant, en aquesta primera fase, ja es fa una avaluació inicial de les demandes per veure quines podrien ser satisfetes per la institució educativa. El més important, en tot cas, és que els estudiants participin del diagnòstic, la planificació i el disseny, l'execució i l'avaluació del projecte encara que aquest sigui simple, curt o acotat (Fuertes, 2014a).

2. Disseny del projecte

El disseny del projecte ens serveix per a detallar el pla que ens permet dur-lo a terme. Per a fer-lo, cal pensar els objectius d'aprenentatge i de servei, fonamentar els avantatges que pot aportar la implantació del projecte, tenir clar a qui va dirigit –és a dir, quins seran els destinataris–, determinar activitats i assignar responsabilitats, concretar el temps i analitzar la viabilitat que va tenir i els inconvenients amb els quals ens podem trobar.

És molt important que els estudiants participin en el procés del disseny, ja que la implicació contribueix a millorar-los la motivació. Sentir-se part del projecte els fa adquirir un compromís que millorarà ineludiblement els seus aprenentatges, atès que han de participar en la planificació de les accions que es duren a terme.

3. Execució del projecte

L'execució del projecte és la posada en pràctica de les diferents actuacions planificades. Requereix la reflexió de l'estudiant durant la realització del projecte perquè sigui capaç d'actuar i adaptar-se o de canviar, en funció del desenvolupament del projecte i de les possibles situacions problemàtiques que puguin sorgir.

La reflexió sobre l'acció ha d'acompanyar tot el procés, i permet connectar els objectius curriculars i l'experiència del servei. Ha de fer possible el pas de l'experiència en oportunitat real d'aprenentatge.

4. Avaluació

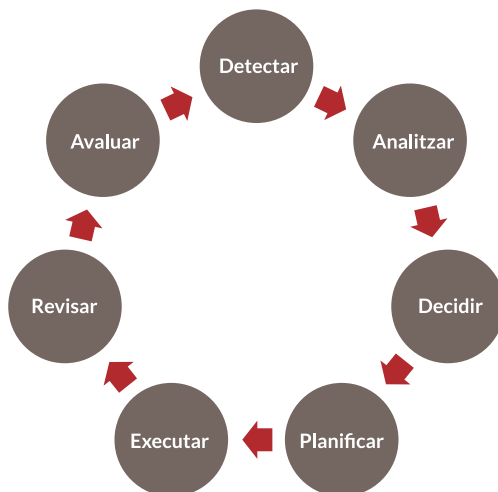
En els projectes d'aprenentatge servei, es pretén valorar tant el mèrit com el valor del treball dut a terme. La reflexió final i l'avaluació ens permeten treure conclusions, avaluar l'experiència i prendre decisions per a millorar l'eficiència, l'eficàcia, l'efectivitat i el valor del programa. Inclou, com ja hem dit, tres nivells: avaluació de l'impacte en la formació personal i social dels estudiants, avaluació dels aprenentatges adquirits i avaluació del servei prestat. Tot i que la situem al final de procés, no podem oblidar que es duu a terme ja com a avaluació inicial en fer el diagnòstic de les necessitats, i com a avaluació formativa durant l'execució del projecte, moment en què els participants reflexionen i recullen dades.

Així, hem de procurar la doble perspectiva d'avaluar: d'una banda, la qualitat del servei, tant per part dels estudiants com per part dels centres i de les institucions de pràctiques, i d'altra banda, la qualitat de l'aprenentatge adquirit pel que fa a continguts disciplinaris, habilitats i actituds posades de manifest durant el desenvolupament del projecte. L'èxit d'un projecte d'aprenentatge servei, en part, pot mesurar-se en funció de les possibilitats que s'han obert per a repetir-lo i millorar-lo. Cal que l'últim pas d'un projecte sigui l'avaluació del desenvolupament i dels resultats, que es recomana fer d'una manera senzilla i curta, però implicat-hi els qui hi han participat.

L'impacte de la implantació d'un projecte produeix efectes no solament en els actors implicats, sinó també en les institucions que hi col·laboren. D'una banda, la institució educativa s'obre a l'exterior i queda lligada i inserida en el seu entorn, adquireix més credibilitat en respondre d'una manera cooperativa a necessitats reals i és reconeguda en el conjunt del teixit associatiu i cívic. D'altra banda, les entitats vinculades al projecte donen a conèixer la seva tasca més enllà del seu cercle d'acció i queden voluntàriament implicades en la iniciativa des d'una relació d'horitzontalitat (Bosch i Batlle, 2006).

El procés seguit es resumeix en una seqüència d'intervenció adaptada de Fernández-García i Ponce de León (2006):

Figura 1. Seqüència d'un projecte d'aprenentatge servei (Fuertes, 2014a)

L'esquema del projecte ens ajudarà a detallar el pla d'acció. Per a poder concretar tant el diagnòstic com el disseny del projecte i focalitzar el tema, s'aconsella seguir en cada un dels projectes l'esquema que recollim a la taula següent:

Taula 4. Esquema general dels projectes d'ApS (Fuertes, 2014a).
Adaptació d'Ander Egg i Idáñez (2005)

Diagnòstic de les necessitats del context	
Planificació	
Què?	Naturalesa i descripció del projecte
Per què?	Origen, fonamentació o justificació
Per a què?	Objectius i propòsits
On?	Localització física
Com?	Activitats, tasques i mètodes
Quan?	Cronograma
A qui?	Destinatari/beneficiari
Qui?	Recursos humans
Recursos?	Recursos materials

Un cop definides les variables anteriors, es planifiquen les actuacions o activitats que s'han de dur a terme d'acord amb allò definit a la taula anterior i s'executen en el context real. Així, doncs, per a dur a terme el projecte, considerem els tres moments següents:

Taula 5. **Resum dels diferents moments d'un projecte aprenentatge servei** (Fuentes, 2014a)

ABANS	<p>Detecció de necessitats. Seleccionar les que puguin ser cobertes pels estudiants d'acord amb els estudis que estan fent (avaluació inicial).</p> <p>Connectar l'acció que s'ha de dur a terme amb els continguts curriculars (relacionar teoria amb pràctica). Planificar l'acció en col·laboració.</p> <p>En planificar l'acció i les tasques, hem de tenir preparat un espai per a la improvisació amb vista a situacions que no havíem previst que s'esdevinguessin i que poden fer-nos replantejar objectius, continguts i metodologies.</p>
DURANT	<p>Reflexionar sobre l'acció o accions que s'estan duent a terme (avaluació formativa).</p>
DESPRÉS	<p>Reflexionar sobre el procés. Avaluació sumadora multifocal a tres nivells:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De l'impacte en la formació personal, afectiva i en valors dels estudiants - dels aprenentatges adquirits; - del servei prestat.

6. Testimonis: les veus dels participants

Tenir en compte les veus dels participants en els projectes d'aprenentatge servei significa escoltar, comprendre i aprendre, d'una manera compartida, tot allò que l'experiència ens ofereix. El professorat sovint assumeix en els processos d'aprenentatge un paper preponderant que no és senzill d'abandonar en pro d'atorgar el protagonisme als altres participants. Davant aquest repte, sorgeix l'interès per conèixer la perspectiva dels estudiants, de les entitats i del professorat que participen en els projectes d'aprenentatge servei i que, d'una manera col·laborativa, en són els protagonistes.

Com podem aprofundir en la comprensió dels elements participatius que aporten sentit i valor als projectes d'aprenentatge servei, a partir de la veu dels seus protagonistes?

Els testimonis són un aspecte clau del desenvolupament i l'avaluació dels projectes?

En aquest apartat s'aprofundeix en els punts de vista dels participants (estudiants, entitats i professorat) a partir de diverses experiències en projectes d'aprenentatge servei, i es reproduïxen les seves veus.

L'interès de l'estudiantat a participar en els projectes d'aprenentatge servei està vinculat a la motivació per a contextualitzar el seu aprenentatge en el món real i afegir un valor social a la seva formació. Entre els aspectes més concrets que manifesta com a motivador de la participació, cal destacar l'autonomia en l'aprenentatge. La possibilitat de participar activament durant les diverses fases dels projectes i de tenir la capacitat de dirigir el propi aprenentatge és un aspecte que contribueix a adquirir un major compromís durant tot el procés. L'experiència de contribuir des del primer moment a desenvolupar els projectes atorga un sentit de responsabilitat i alhora de motivació.

Nosaltres som els que dirigim el que aprenem; és clar que ens ajuden, els professors, però no podem arribar a una tutoria sense haver-la preparat, ni visitar el centre sense saber què preguntar, ni el dia de la intervenció sense haver assajat i estar segurs que dominem el tema. (Estudiant)

La relació dels estudiants amb el professorat en els projectes d'aprenentatge servei també varia respecte dels paràmetres clàssics. Compartir un objectiu comú fa que la relació entre els uns i els altres vagi més enllà del fet d'aprendre/ensenyar. La planificació conjunta d'un servei a la comunitat permet establir relacions d'interdependència en les quals tothom és necessari. En aquest context, el reconeixement per part del professorat és un element indispensable per a l'aprenentatge de màxim nivell o màxima intensitat, un aprenentatge que va més enllà del merament acadèmic. El professorat pot arribar a ser un model en aspectes difícils d'aprendre, com la implicació, la responsabilitat, el treball en equip, etc.

Que la professora estigui disponible en la fase de preparació i durant la realització ajuda a tenir confiança i a avançar, perquè es poden corregir els errors. (Estudiant)

Durant tot el projecte, vam rebre feedback de la professora, i això fa aprendre més, perquè motiva i es pot anar millorant. Ens ha transmès la seva implicació i el seu entusiasme. (Estudiant)

Ens anaves guiant i ens anaves animant... A qualsevol hora contestaves... I això s'agraeix. (Estudiant)

A més del suport del professorat, l'estudiant també identifica com un element important el reconeixement que rep de les entitats. Així, percep que la seva intervenció té sentit i serveix per a alguna cosa, que és ben valorada per una comunitat externa a la universitària. A més, la bona disposició de les entitats i l'atenció personalitzada que reben els estudiants fan que se sentin més segurs i acompanyats en la seva pràctica. Aquest aspecte pot ser molt important en la valoració posterior que faci l'estudiantat i en la seva disposició a participar en projectes futurs amb entitats diferents.

Clar, el reforç positiu que també ha vingut verbalitzat perquè ens han donat les gràcies, però és que també l'hem vist a l'hora de totes les facilitats que ens han posat. Això ajuda molt i fa que tinguis bona disposició. (Estudiant)

Aquest sentiment de suport està reforçat pel fet de treballar en col·laboració amb altres companys. Així, els estudiants desenvolupen la competència del treball en equip, veuen les dificultats que comporta i en valoren els aspectes positius a partir de la pròpia experiència. Competències transversals com la creativitat, la responsabilitat ètica, el treball en equip, sovint són complicades de desenvolupar en contextos no reals, i, en aquest sentit, els projectes d'aprenentatge servei poden facilitar-ne el domini.

Jo crec que primer entre nosaltres, o sigui el reforç que ens hem donat com a grup, ha estat molt positiu, perquè sempre ha estat una actitud d'ajuda, mai de suplir, i tots hem estat al costat dels altres i a veure que necessitaven i, doncs jo t'ajudo i tu m'ajudes. (Estudiant)

Hem pogut elaborar materials i fer activitats més creatives. (Estudiant)

Un element important en els projectes d'aprenentatge servei és l'aprenentatge reflexiu, la consciència que pren l'estudiant de com és el seu procés d'adquisició de competències. Aquesta consciència el dota d'una capacitat crítica que no obté amb altres metodologies d'ensenyament i que el preparen per a futurs aprenentatges.

I crec que les activitats de reflexió també ens han servit per a aprendre com ets tu i quina és la teva manera d'aprendre i d'explicar a l'altra gent les coses. (Estudiant)

El fet d'aprendre per a ensenyar els altres ens ajuda a aconseguir un nivell de coneixements molt elevat: reflexionem sobre tot, ja que tenim la responsabilitat de transmetre la informació d'una manera adequada. (Estudiant)

Aquest procés autoreflexiu, de creixement personal i professional, deriva també en un sentiment d'autorealització en l'estudiant. La vivència del procés de participació en els diversos projectes, quan és reflexiva, sigui individualment o compartida, genera la sensació d'estar fent un aprenentatge de qualitat. Es percep la diferència respecte d'altres maneres d'aprendre, i això comporta una autovaloració més positiva, una autopercepció de més capacitat i, en conseqüència, de bona autoestima.

Ens sentim molt realitzades a través d'aquesta experiència per molts motius: hem integrat millor els coneixements referents al taller i que es corresponen amb la nostra disciplina; hem desenvolupat habilitats comunicatives i docents, molt importants en el marc de l'educació per a la salut; hem millorat les nostres capacitats de recerca bibliogràfica i sobre les bases de dades; hem millorat la nostra capacitat de treballar en equip; hem guanyat seguretat, confiança i criteri. (Estudiant)

Un altre dels elements clau de l'aprenentatge servei és aprendre tot fent; és a dir, la importància de la pràctica en el procés d'aprenentatge. El treball amb la comunitat esdevé un element d'acció que estimula que es posin en marxa moltes capacitats cognitives i emocionals que contribueixen a adquirir competències específiques. A més, enllaçant amb la idea de la reflexió abans esmentada, si aquesta es fa sobre la pròpia pràctica, permet que l'aprenentatge sigui més profund i significatiu.

Són unes tècniques que no hauríem pogut aprendre sense practicar-les, i gràcies a això ho hem pogut provar i aprendre. I no sols fer un treball teòric i anar a classe, presentar-lo i dir «ja he acabat», sinó fer un projecte, sentir-te'l teu i, un cop te l'has sentit teu, tot és més fàcil. (Estudiant)

Aquest sistema de fer intervencions reals al mateix temps que aprenem la teoria a la universitat ens fa viure experiències profitoses per al nostre futur desenvolupament de la professió. (Estudiant)

Aquest aprenentatge pràctic i significatiu d'implicació amb la comunitat fa que els estudiants se sentin interpel·lats en aspectes personals i socials que poden configurar una nova visió de si mateixos, de les seves capacitats i de noves alternatives professionals que incorporen la responsabilitat social i ètica

Gràcies a aquest treball, és com si hagués vist un altre vessant de la infermeria. No ho sé, durant la carrera és com si et centressis molt en la part més assistencial, i jo m'he adonat que el que més m'agrada és l'educació per a la salut, perquè això té un impacte social. T'adones que fas una activitat rellevant per a la societat. (Estudiant)

Anava buscant allò a què volia arribar com a educadora social. En aquell moment no te n'adones, però quan després t'atures i arribes a casa i dius «ostres, tu!, han passat moltes coses», molts dubtes que a mi se'm generaven, molts sentiments, de vegades angoixes, quan estàs fent pràctiques... Crec que et permet aprofundir, o sigui, et permet buscar una mica i anar un pas més enllà. (Estudiant)

Per últim, els estudiants que participen en aquest tipus de projectes tenen una percepció més satisfactòria de la universitat: valoren molt positivament la formació pràctica i, sobretot, la formació en contextos reals. Les experiències d'aquest tipus fan que atorguin, també, més importància a la formació acadèmica teòrica, ja que veuen el significat d'allò que es treballa a l'aula. En aquest sentit, fan una valoració més positiva de la universitat.

La facultat també ens ha obert molt les portes dels llocs per a poder fer-ho tot. A més, ha estat molt bé complementar la formació més d'aula, d'estudi, amb la participació més activa sobre situacions reals; t'ajuda a comprendre moltes coses a les quals abans no trobaves sentit. (Estudiant)

Jo us agraeixo que tireu endavant projectes com aquest. Ens agradaria que d'altres assignatures ho poses- sin en marxa i ens permetessin treballar i aprendre en situacions reals. (Estudiant)

Respecte de les entitats que participen en projectes d'aprenentatge servei es veuen motivades per aspectes molt diversos, entre els quals cal destacar l'oportunitat de donar resposta a necessitats no cobertes i l'interès per treballar conjuntament amb la universitat. La implicació sovint està vinculada al sentit que per a aquestes entitats tingui la funció educadora del servei, a més del servei en si mateix. Sentir-se partícips de la formació dels joves futurs professionals contribueix a fer que el centre posi en marxa estratègies organitzatives que afavoreixin els projectes.

Ens sembla important ajudar a formar els joves. De vegades es compta poc amb el fet que és molt important. Nosaltres intentem ajudar i facilitar-ho tant com podem. (Responsable d'entitat)

Per a algunes entitats, l'estudiantat de cursos superiors té prou competències i ofereix la confiança suficient per a participar formant equips de suport *ad hoc* i fer activitats que serien difícils de desenvolupar sense la seva participació.

Considero que podria ser una oportunitat per a plantejar-nos algunes intervencions amb la comunitat. Tenim identificades algunes necessitats que es podrien canalitzar a través d'aquests projectes. (Responsable d'entitat)

Les entitats poden entendre la col·laboració en la formació de l'estudiantat universitari com una via de millora de l'organització mateixa; poden considerar-ho una oportunitat que estimula i motiva la mobilització dels recursos propis i proporciona un valor afegit al centre. D'una banda, ofereix un servei que no es donava i que complementa o millora els de l'entitat, alhora que gaudeix del prestigi que té la institució universitària.

Per a nosaltres és una bona oportunitat de participar amb la universitat en projectes comuns. Això ens estimula i és un valor afegit a la formació en el nostre centre. Els nostres estudiants aprenen dels estudiants universitaris i aquests són un exemple. Veuen que en breu poden estar com ells, a la universitat. És un bon referent per als estudiants de batxillerat que volen estudiar un grau en l'àmbit de la salut. Per a les famílies també és important que en el nostre centre s'ofereixin recursos com aquest. (Responsable d'entitat)

D'altra banda, els mateixos projectes d'aprenentatge servei poden servir de nexes entre diferents entitats, i aquestes poden trobar punts de sinergia que els permetin col·laboracions futures.

A la reunió amb els representants de les entitats vinculades al projecte, de sobte, aquests van començar a parlar entre ells i es va establir una col·laboració entre dues de les entitats: l'una buscava una entitat on alumnes de batxillerat fessin un treball de recerca sobre sostenibilitat social i l'altra tenia un projecte que volia tirar endavant sobre recuperació històrica del barri. No ens ho creïem! Era una idea que teníem al pensament, que havíem escrit en el projecte, «que s'estableixin sinergies entre entitats», i vam veure que es feia realitat sense buscar-ho. (Responsable d'entitat)

En relació amb el professorat, la idea d'incorporar l'aprenentatge servei a l'activitat docent universitària sorgeix sovint del mateix professorat. Les motivacions poden ser diverses, però en tots els casos hi ha uns determinats punts en comú que es van repetint, que s'interrelacionen i que constitueixen els elements bàsics del procés mateix: la necessitat d'innovar en l'activitat docent, dotant-la d'un caire pràctic i de contacte amb les necessitats reals de la societat; la voluntat de compromís cívic i d'oferir un retorn útil a la societat, amb la implicació de l'estudiantat; la intenció de mantenir una relació més estreta amb el «món exterior» a la universitat que permeti una relació recíproca de millora.

La integració d'aquests aspectes fan de l'aprenentatge servei una manera d'entendre la pràctica educativa universitària. La interacció entre la docència i la realitat social més propera permet al professorat prendre consciència d'aquesta realitat i de la seva capacitat per a millorar-la.

Vaig participar en el projecte perquè considerava que integrar la formació al servei a la comunitat era una bona oportunitat perquè l'estudiantat augmentés les seves opcions d'aprendre a tenir cura de la comunitat i promoure la salut, combinant l'aprenentatge, l'acció i el compromís cívic amb la comunitat. (Docent d'universitat)

L'aprenentatge servei li dona un plus a l'assignatura claríssim; dona sentit a la teoria: allò que hem treballat, poc o molt, els estudiants el fan servir, és un guany indiscutible per a l'assignatura, i de la mateixa manera per a la societat. (Docent d'universitat)

Els projectes d'aprenentatge servei fan possible treballar conjuntament, braç a braç, amb l'estudiantat, fet que atorga un component més personal a la relació educativa i facilita l'adquisició de la identitat professional.

La relació amb l'estudiant canvia: et veuen més proper i, alhora, com un model professional, un model a seguir, amb una part d'activisme social que en algunes professions és molt necessari. (Docent d'universitat)

Parlem molt de la necessitat d'educar ciutadans i no únicament professionals i l'aprenentatge servei és una oportunitat magnífica de fer-ho (docent universitat)

Un altre aspecte que destaca el professorat és el fet de poder compartir els projectes amb altres companys que tenen les mateixes motivacions, fet que estableix sinergies en l'àmbit docent.

La presentació de l'assignatura als estudiants va suposar un moment ple d'emoció en veure la seva reacció, però el millor va ser poder compartir-ho amb companyes amb les quals sento una gran complicitat i que entenen perfectament el que m'estava passant perquè sentien el mateix. (Docent d'universitat)

El professorat que participa en projectes d'aprenentatge servei considera que el retorn de la universitat cap a la societat es redueix sovint a l'àmbit de la recerca, amb la investigació aplicada o la generació de patents. L'aprenentatge servei fa que es pugui dur a terme aquest retorn des de la docència i, alhora, una acció cívica i social envers la ciutadania que connecta amb les necessitats reals de la societat. A més, permet la implicació dels estudiants en tot el procés, de manera que fa que s'involucrin en la societat que els envolta i, per tant, afavoreix la seva formació com a ciutadans. Tots aquests aspectes donen un sentit a la professió.

D'altra banda, una de les fases amb gran valor formatiu va ser el moment en què ens reunim amb els responsables de les entitats. Aquest aspecte té, al meu entendre, un gran valor educatiu, en ubicar l'estudiantat en un context real en què aquest té autonomia i lidera l'acció. Esdevé així, com a un element diferenciador respecte de les pràctiques curriculars. (Docent d'universitat)

Ho vinculo professionalment a la implicació real, amb l'alt compromís que els estudiants acaben tenint amb les persones amb qui fan el servei. Aquests aspectes són difícils d'aprendre d'altres maneres, i l'aprenentatge servei ho fa possible. (Docent d'universitat)

Aquest contacte amb la comunitat permet alhora una millora de la tasca docent, ja que aporta experiències reals que complementen la teoria i es veu l'aplicabilitat d'alguns procediments que s'expliquen a la classe i els resultats que ofereixen realment.

Hi ha aspectes que abans explicava a la classe amb tota naturalitat i com si fossin veritats absolutes que, des que vaig tenir el contacte amb les entitats, m'isoto molt més i miro sempre de posar en el context adequat. (Docent d'universitat)

((Com a conclusió i, tenint en compte algunes experiències, es pot considerar que comptar amb el testimoni dels participants permet entendre i aprendre, des de les seves pròpies veus, aspectes clau dels projectes d'aprenentatge servei. La visió global d'allò que s'esdevé, de qui hi participa i de com es desenvolupen els processos d'aprenentatge i de servei ofereix l'oportunitat de comprendre el valor i el sentit de l'aprenentatge servei. Així mateix facilita l'avaluació i el canvi per a millorar-los.

7. Per a saber-ne més

A continuació es mostren les adreces electròniques d'alguns organismes, associacions i revistes que ofereixen diferents recursos, sigui per a posar en marxa un projecte d'aprenentatge servei, per a institucionalitzar l'aprenentatge servei a la universitat, per a crear aliances institucionals o per a altres necessitats.

Taula 6. **Per a saber-ne més**

Campus Compact	http://compact.org/initiatives/service-learning
	Coalició nacional dels Estats Units formada per més de 1.100 <i>colleges</i> i universitats (públiques i privades). Disposa de diferents materials en línia per a iniciar-se en la temàtica i per a un nivell més avançat en la matèria.
Centro Latinoamericano de Aprendizaje Servicio Solidario (CLAYSS)	http://www.clayss.org
	Associació argentina que té com a objectiu desenvolupar l'aprenentatge servei en tots els nivells educatius. Conté diversos materials d'interès.
National Service Learning Clearinghouse	https://gsn.nylc.org/clearinghouse
	Biblioteca principal de recursos d'aprenentatge servei dels Estats Units. Ofereix recursos en línia per a tots els nivells educatius.
The Taillores Network	http://talloiresnetwork.tufts.edu
	Associació internacional d'institucions compromeses a enfortir el rol cívic i la responsabilitat social de l'educació superior. Ofereix bibliografia interessant sobre la matèria.

<p><i>Journal of Higher Education Outreach and Engagement</i></p>	<p>http://openjournals.libs.uga.edu/index.php/jheoe</p> <p>Revista acadèmica centrada en la teoria i la pràctica relacionades amb totes les formes de divulgació i de compromís entre les institucions d'educació superior i les comunitats. Això inclou descriure innovacions, examinar críticament problemes emergents, tendències, reptes i oportunitats, i informar sobre estudis d'impacte en les àrees de servei públic, divulgació, participació, extensió, recerca compromesa, investigació comunitària, investigació participativa comunitària, investigació-acció, aprenentatge servei i servei comunitari.</p>
<p><i>The International Journal of Research on Service-Learning and Community Engagement</i></p>	<p>https://journals.sfu.ca/iarslce/iarslce/index.php/journal/index</p> <p>Revista científica destinada a publicar recerques centrades en aprenentatge servei, el compromís amb la comunitat i la promoció de la ciutadania mitjançant l'educació.</p>
<p><i>Revista Iberoamericana de Aprendizaje Servicio</i></p>	<p>http://revistes.ub.edu/index.php/RIDAS/index</p> <p>Revista científica de la Red Iberoamericana de Aprendizaje Servicio i de la Red Universitaria Española de Aprendizaje-Servicio. Publica articles relacionats amb l'àmbit de la solidaritat, la ciutadania i l'educació, i té com a eix la concreció de l'aprenentatge servei en diferents àmbits i etapes educatius. Els articles poden tenir el format de reflexions teòriques, conceptuals i històriques; articles sobre recerques; bones pràctiques analitzades, estudis de cas; revisions bibliogràfiques o experiències curtes, i testimonis.</p>

Referències bibliogràfiques

ANDER-EGG, E.; IDÁNEZ, A.; JOSÉ, M. (2005). *Cómo elaborar un proyecto: guía para diseñar proyectos culturales y sociales*. Buenos Aires: Lumen/Hvmanitas.

BOSCH, C.; BATLLE, R. (2006). «Proyectos para mejorar la ciudadanía». *Cuadernos de Pedagogía*, 357, p. 64-68.

EDO, M.; BLANCH, S. (2016). *El patio de los deseos. Un proyecto de Aprendizaje-Servicio*. Disponible a http://gent.uab.cat/mequeedo/sites/gent.uab.cat/mequeedo/files/El-patio-de-los-deseos%20Edo_Blanch.pdf.

FERNÁNDEZ-GARCÍA, T.; PONCE DE LEÓN, L. (2006). «EL proceso de intervención en el Trabajo Social con casos: una enseñanza teórica-práctica para las Escuelas de Trabajo Social». *Acciones e Investigaciones Sociales*, 1, p. 371-393.

FUERTES, M. T. (2014a). «Modelo de sistematización en los proyectos sociales de ApS (UIC)». *Historia y Comunicación Social*, 19, p. 175-186.

FUERTES, M. T. (2014b). *El ApS en el Practicum de la formación inicial del profesorado. Estrategia para la adquisición de competencias genéricas claves para la formación y el desempeño profesional*. Saarbrücken: Publicia.

HERNÁNDEZ ESCOLANO, C.; FIGUERAS-MAZ, M. (2016). «El Aprendizaje Servicio como estrategia de innovación social en la UPF: la perspectiva del profesorado». *Educación y Diversidad*, 10(2), p. 87-100.

LUNA, E. (2010). *Del centro educativo a la comunidad: un programa de aprendizaje-servicio para el desarrollo de ciudadanía activa*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. Disponible a: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/42480>.

MARTÍNEZ, M. (2018). *Aprendizaje servicio y responsabilidad social de las universidades*. Barcelona: Octaedro/ICE.

MARTÍN, X. I PUIG, J. M. (2017). Aprendizaje servicio: conceptualización y elementos básicos. En Rubio, L. y Escofet, A. (coords.). *Aprendizaje-servicio (ApS): claves para su desarrollo en la universidad*. Barcelona: Octaedro, ICE-UB.

MIRÓ, D.; CARRERA, X.; MOLINA, F. (2016). «“El paseo a la deriva o paseo narrado” como herramienta pedagógica en la detección de necesidades del contexto en un proyecto de Aprendizaje Servicio y transferencia tecnológica participativa en la Formación Inicial de Maestros». En Santos, M. A., Sotelino, A., Lorenzo, M. (ed). *Actas del VII Congreso Nacional y II Internacional de Aprendizaje-Servicio Universitario*, p. 573-580. Santiago de Compostela: Publicaciones Campus Vida.

MIRÓ-MIRÓ, D.; MOLINA-LUQUE, F. (2017). «Aprendizaje Servicio (ApS): educación, desarrollo comunitario y calidad de vida». En Molina-Luque, F. i Gea-Sánchez, M. (coord). *Educación, salud y calidad de vida. Nuevas perspectivas interdisciplinarias e interculturales*, pp.137-149. Barcelona: Editorial Graó.

MORÍN FRAILE, V.; SANCHO, R.; GALIMANY, J.; GUIX, E.M.; ESTRADA, J.M.; VÁZQUEZ, M.; RUBIO, L.; ESCOFET, A. (2017) . Service learnig and health education: Innovation in nursing education. *Procedia Soc Behav Sci*, 237, 956-961.

OECD (2017). *The OECD Handbook for Innovative Learning Environments..* París: OECD, «*Educational Research and Innovation*». Disponible a <https://doi.org/10.1787/9789264277274-en>.

PUIG, J. M.; BATLLE, R.; BOSCH, C.; PALOS, J. (2006). *Aprenentatge servei i educar per a la ciutadania*. Barcelona: Graó.

PUIG, J. M.; GIJÓN, M.; MARTÍN, X.; RUBIO, L. (2011). «Aprendizaje-servicio y Educación para la Ciudadanía». *Revista de Educación*, número extraordinari 2011, p. 45-67.

PUIG, J. M.; MARTÍN, X.; BATLLE, R. (2008). *Com començar una experiència d'aprenentatge-servei*. Barcelona: Centre promotor d'ApS en Catalunya. Disponible a http://www.aprenentatgeservei.org/intra/aps/documents/Guia_com_comencar_REVISADA.pdf

SANTOS, M. A.; SOTELINO, A.; LORENZO, M. (ed). *Actas del VII Congreso Nacional y II Internacional de Aprendizaje-Servicio Universitario*. Santiago de Compostela: Publicaciones Campus Vida.

RUBIO, L. Y ESCOFET, A. (COORDS.). *Aprendizaje-servicio (ApS): claves para su desarrollo en la universidad*. Barcelona: Octaedro, ICE-UB.

TEDESCO, J. C.; HERNÁIZ, I.; TAPIA, M. N.; RIAL, S. (2008). *Educación solidaria. Itinerario y herramientas para desarrollar un proyecto de aprendizaje-servicio*. Buenos Aires: EUDEBA.

UNIVERSITAT DE LLEIDA (2017). *La metodologia ApS aplicada a la realització dels TFG en l'àmbit de la FDET*. Disponible a <http://bonespractiques.acup.cat/ca/casos/metodologies-innovadores/aprenentatge-servei/metodologia-aps-tfg-fdet>.